

Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869–1907)

Immigration and Residence to Adana Province from Crimean and Caucasia (1869–1907)

Hilmi BAYRAKTAR*

ÖZET

Kurulduğundan beri Karadeniz ve Kafkaslara doğru yayılcı bir politika izleyen Rus Çarlığı, Kırım ve 93 Harpleri ile beklediği fırsatın geldiğini düşünerek, bölgenin sahipleri olan Türk ve sair Müslümanları Osmanlı Devleti'nin işbirlikçileri olmakla suçlayıp, yurtlarından sürmüştür. Osmanlı Devletine sığınmak zorunda kalan yüz binlerce göçmen iskân edilmek üzere Rumeli, Anadolu ve Suriye'deki eyaletlere gönderilmiştir.

İskân yeri olarak seçilen vilayetlerden birisi de Adana'dır. Bunun nedeni buranın hem diğer Osmanlı vilayetlerine oranla daha az nüfus yoğunluğuna sahip olması hem de çok verimli arazilerinin bulunmasıdır. Bu bağlamda 1869–1907 yılları arasında Adana Vilayetine 19 binden fazla Kırım ve Kafkas göçmeni yerleştirilmiştir. Göçmenler vilayetin daha çok Cebel-i Bereket ve Kozan Sancaklarına olmak üzere boş olan her tarafına çoğu kere her köye bir iki hane olmak üzere karışık olarak yerleştirilmişlerdir.

Karışık iskân göçmenler tarafından hoş karşılanmamışsa da onların yeni yurtlarına uyumlarını, yerli halk ile kaynaşmalarını hızlandırmış ve böylece bir kopuntunun da önüne geçilmiştir. Göçmenlerin iskânıyla birlikte ıslah edilen araziler sayesinde tarımsal istihsal artmış ve Adana Vilayeti şenlenmiştir. Her biri ayrı çile ve sıkıntıya neden olan bu savaşlar, aslında yeni ve daha güçlü bir yaşamın temellerinin atılmasını da sağlamıştır.

ANAHTAR KELİMELER

Kırım, Kafkas, Adana, Göç ve İskân

ABSTRACT

Russia Czar which follows dispersion policy through Black Sea and Caucasia has thought with Crimean and 93 years wars that it was time of its expected opportunity so they accused of the Turks and other Muslims who are owner of area with co-operation with Ottoman Empire so exiled them from their home. Many one hundred thousands emigrants had to take refuge to Ottoman Empire and they were sent to Provinces in Rumelia, Anatolia and Syria.

* Yrd. Doç. Dr. Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi ABD Öğretim Üyesi.

One of refugee place was Adana. The reason of this both it has less population density than other Ottoman States and it has very productive areas. In this respect, over 19 thousand Crimean and Causasian emigrant has been settled down here between 1869-1907. the emigrants mostly settled down Cebel-i Bereket and Kozan Districts and empty village as one-two family to each village.

Although Multiple residence was not satisfied by emigrants, this case get fastened their cohesion with local folk so a discontinuity has been prevented. With residence of emigrants the land has been get productive agricultural income has been increased and Adana province has become jollify. Those wars which of each one caused matters and problems has supplied to establish more powerful living.

•

KEY WORDS

Crimean, Caucasia, Adana, Migration and housing.

Göç ve iskân; “birey veya toplumların yer değiştirmesi ve bunların yerleştirilmeleri” gibi basit tanımlamaların çok ötesinde sosyal, kültürel, ekonomik, yasal, yönetsel ve insanî boyutları olan çok karmaşık bir sorundur. Bu sorunun çıkış nedenlerini ekonomik, dinî ve millî gibi sebeplere dayandırmak; soruna muhatap olanları yani göçmenleri de anlaşmalı, tahliye olunanlar, mülteciler ve uluslararası göçmenler gibi gruplara ayırmak mümkündür². Bu tanımlamayla göç, bir toplumun veya bir devletin sorunu olmaktan çıkıp uluslararası bir nitelik kazanmaktadır.

Osmanlı Devleti de Kırım Savaşı sonrası yoğun göçlere sahne olmuştur. Her biri ayrı trajedilerin yaşanmasına neden olan bu göçler aslında yeni ve dinamik bir toplumun ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır. Bu itibarla göç ve iskânların incelenmesi bugünkü Türk toplumunun kültürel, toplumsal ve düşünsel yapısının anlaşılabilmesi için son derece önemlidir. Biz de bu düşünceyle Kırım ve Kafkasya’dan Adana Vilayeti’ne yapılan göç ve iskânlar üzerinde durmak istiyoruz. 1859-1861 yılları arasında yapılan Nogay göçlerini daha önceki bir çalışmamızda ele aldığımız için burada müstesna tuttuk.

Göçlerin Nedenleri:

Göçlerin temel nedeni Rusya’nın Kırım ve Kafkaslara doğru yayılmacı bir politika izlemesidir³. Bu coğrafyaları elde tutabilmek için yerli Türk ve sair Müslümanları bölgeden uzaklaştırılıp, yerine Hıristiyan Rus nüfusunun yerleştirilmesi gerektiğini çok iyi bilen Rus Çarlığı, Kırım Savaşını müteakip Kırım ve Kafkasya’da kolonizasyon faaliyetlerine hız vermiştir. Diğer taraftan bölge halkları; Ruslar tarafından zorla Hıristiyanlaştırılan Nogaybaklar⁴ ve Urumlar⁵ gibi asimile olmamak ve topraklarını Rus işgalinden kurtarmak için Kırım Savaşı sırasında ayaklanmış, bu durum ise bölgeyi Ruslaştırmayı düşünen Çarlığın elini kuvvetlendirmiştir. Bunu fırsat bilen Ruslar, bölge halkını sindirebilmek ve göçe zorlamak için şiddete başvurmuş, yerli halkın topraklarına el

¹ Örnekleriyle Türkçe Sözlük, MEB Yay., C. 2, Ankara 1995, s.1018-1019

² Nedim İpek, “93 Muhacerati”, Osmanlı, (Editör: Güler Eren, Bilim Editörü: Doç. Dr. Kemal Çiçek, Cem Oğuz), C. IV, Yeni Türkiye Yay, Ankara 1999, s. 661.

³ Ahmet Gündüz, “Rusya’nın Türk İllerinde Yayılması ve Osmanlı Devleti’ne Yapılan Göçler”, Türk Dünyası Araştırmaları (TDA), Sayı: 161, Nisan 2006, s. 171–182.

⁴ Fatih Ünal, “Rusya’nın Misyonerlik Politikaları ve İdil-Ural Türklerinde Hıristiyan Türk Cemaati “Nogaybaklar”, TAD, Sayı: 162, Haziran 2006, s. 117–142.

⁵ Erdoğan Altınkaynak, “Ukrayna-Kırım Notları: Urumlar”, TAD, S. 147, Aralık 2003, s. 87-98.

koymuş ve aşırı vergilerle de bölge insanının fakirleşmesi sağlamıştır⁶. Nitekim yerli halkları bölgeden sürüp çıkararak Rusların, Tataristan'a 2-3, ve Kafkasya'ya 3 milyon Rus yerleştirmiş olmaları işgal ile niyetinin bölgeyi ilhak edip Ruslaştırmak olduğunu ortaya koymaktadır⁷.

Ayrıca açlık ve kıtlıklar da göçün önemli nedenlerinden biridir. Nitekim 7 Aralık 1863'te Kafkaslarda 4 aydan beri Ruslarla mücadele eden Abhazlar arasında kıtlık baş göstermiş ve ağaç kabuğu yiyerek hayatta kalabilen 1000'den fazla aile Osmanlı Devleti'ne iltica etmek zorunda kalmıştır⁸.

Yine Kırım Savaşı sonrası, özellikle Rusların 1874'te Kırım Türklerinin as-kere alınacağını ilan etmesi ve "Osmanlıya kurşun sıkınam" diyen Rusya Türklüğü arasında başlayan milliyetçilik akımı, Rusya'yı rahatsız etmiş ve bu da yeni bir göç dalgasının başlamasına neden olmuştur⁹.

Ruslar, 1864'e doğru yurtlarını savunan Kafkas halklarını Avrupa nezdinde isyancı gösterip, yardımların önüne geçmeye çalışmıştır¹⁰. 1864 Ağustosunda da Batı Kafkasya ve Kuban bölgelerinde buluna Müslüman halkın bir ay içerisinde bölgeyi terk etmeleri emrini vermişlerdir¹¹. 1867'de bölge halkının sindirilmesi için Kafkas sahilleri boyunca sürülmelerine karar vermiştir¹². İngiltere ve Osmanlı Devleti bu sürgünleri engellemeye çalışmışsa da bunda başarılı olamamışlardır.

Adana Vilayeti'ne İskânın Nedenleri

Aslında müttefikimiz İngiltere muhacirlerin, Avrupalıların da yardım edebilmelerini gerekçe göstererek Erzurum, Van ve Hakkâri taraflarına toplu ola-

⁶ Von P. Goç, Beynel Mîlel Usul-ı Temsil İskân-ı Muhacirin, Tercüme eden: Hâbil Adem, Tab' ve Naşiri Kitabhane-i Sudî, İstanbul 1334, s.125; Ali Fuat Yılmazel, 19. Yüzyılda Kafkasya'dan Osmanlı Topraklarına Göç ve İskan Hareketleri, Basılmamış YLT, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2000, s. 26-27.

⁷ Von. P. Garç, age, s. 125.

⁸ Tasvir-i Efkâr, 25 Cemaziyelahir 1280 (7 Aralık 1863), Numro:151, s:3

⁹ Nadir Devlet, "Rusya Türklerinde Milliyetçilik (Türklük) Şuurunun Gelişmesi", TDA, Sayı: 14, Ekim 1980, s. 148-160; Nadir Devlet, "Topyekun Sürgünü'nün 40. Yılı Kırım Türklerinin Sürgün Sonrası Faaliyetleri", TDA, Sayı: 33, Aralık 1984, s. 102-130.

¹⁰ Tasvir-i Efkâr 8Rebiyülevvel 1280 (23 Ağustos 1863) Numro 121/4,

¹¹ Ahmet Cevat Eren, Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler, Nurgök Matbaası, İstanbul 1966, s. 68.

¹² Musa Şaşmaz, "Immigration and settlement of Abhasians in The Ottoman Empire On British Documens, 1864-67", OTAM, Sayı:13, Ankara 2003, Ayrı basım, s. 6. (1-14).

rak yerleştirilmelerini istiyordu¹³. Ancak hem Rusya bunu istemiyor¹⁴ hem de Osmanlı Devleti toplu iskân halinde meydana gelecek ekonomik zorluklardan, güvenlik sorunlarından ve oluşacak gruplaşmaların Osmanlı toplumuna uyumu engelleyeceği düşüncesiyle buna sıcak bakmıyordu. Yine Lübnan taraflarındaki demiryolu güzergâhına iskân edilme düşüncesine de Fransa ve İtalya karşı çıkmıştır¹⁵. Bu nedenle Rumeli, Suriye ve Anadolu'daki vilayetlere dağıtık olarak iskân kararı verilmiştir.

Niçin Adana sorusuna gelince; bu soruya cevap vermeden önce iskân sırasında Adana Vilayeti'nin idarî ve demografik yapısına bakmanın yerinde olacağı kanaatindeyiz. Adana, 1865'te Payas ve Kozan Sancaklarıyla birlikte Halep Vilayetine sancak olarak bağlanmıştır¹⁶. 1867'de Halep Vilayetinden ayrılarak bağımsız bir vilayet olan Adana, Adana, Payas ve Kozan Livalarından meydana gelmektedir¹⁷. Bu dönemde Adana Vilayetinde 139.480'i İslam ve 21.690'ı Hıristiyan olmak üzere toplam 156.170 kişi yaşamaktadır¹⁸. 1892'de de 345.551'i İslam, 44.951'i Gayrimüslim olmak üzere toplam 390.502 kişiden meydana gelmektedir¹⁹. 1897'de ise Adana Vilayeti Adana, Mersin, İçil, Kozan ve Cebel-i Bereket Sancaklarından oluşmaktadır²⁰. Bu dönemde eyalet toplam 1629 köy ve 404.929 kişiden oluşmaktadır.

Cevdet Paşa 1866 Adana'sı hakkında bilgi verirken, Mersin-Adana arasının nispeten imar edilmiş olduğunu, Hemite kalesinden Misis'e kadar iki bin haneyi aşkın Nogay muhacirinin iki taraflı olarak yerleştirilerek buraların imarına çalışıldığını, buna rağmen geriye kalan büyük bir kısmın aşiretlerin dolaştığı boş alanlar olduğunu söylemektedir²¹. Yani iskân sırasında Adana oldukça ten-

¹³ İngiltere İstanbul Büyükelçisi H. Bulwer, Kafkas halklarının Ruslara karşı verdiği efsanevi mücadeleyi takdiri etmekte, Osmanlı Devleti'nin muhacirlere gösterdiği konukseverliği övmekte, ancak karışık iskân şeklini beğenmemekteydi. Buna göre muhacirler Erzurum taraflarına toplu olarak yerleştirilmeliydi. Ancak bunun nedeni Kafkas halklarını düşünmesi değil, Hindistan yolu güvenlik altına alma gayretiydi; Musa Şaşmaz, *Immigration and Settlement of Circassians In The Ottoman Empire On British Documents, 1857-1864*, S.9, OTAM, Ankara 1999.s. 362. (331-366).

¹⁴ Ruslar göçmenlerin kendi sınırlarına hayli uzak noktalara yerleştirilmesini istemiştir. Bkz. Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. B. Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yay, İstanbul 2003, s. 112.

¹⁵ Ali Fuat Yılmazel, a.g. e., s. 33; BOA. A.MKT. MHM, nr, 524/22.

¹⁶ Ahmet Cevdet Paşa; Tezâkir, Tezkire 31, Yayınlayan Cavit Baysun, TTK Yay., Ankara 1991,s. 200.

¹⁷ Ahmet Cevdet Paşa, Tezâkir, Tezkire 36, s. 223-224.

¹⁸ Hane sayısı 5 ile çarpılarak elde edilmiştir.

¹⁹ H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnamesi, s. 4.

²⁰ Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafyası Lügati, Kısım-ı Evvel Lügat-ı Coğrafya, Dersaadet*, 1313. s. 11.

²¹ Cevdet Paşa; Tezâkir, Tezkire 21-39, s. 124.

ha bir vilayettir. Haddizatında bunca göçe rağmen 1897’de bile Adana Eyaletinde kilometre kareye ortalama 10,8 kişi düşmektedir. Bu 12,15 kişilik Türkiye ortalamasının bir hayli gerisindedir. Aynı dönemde Halep Eyaletinde kilometre kareye 12,65; Karaman Eyaletinde 11,87; Hüdavendigâr Eyaletinde 19,11 ve Kastamonu’da 33,66 kişi düşmektedir²².

Diğer taraftan Adana Vilayeti, ortasında Seyhan ve Ceyhan Nehirlerinin geçtiği Çukurova ile Göksu Nehrinin Akdeniz’e döküldüğü Göksu Deltası gibi oldukça geniş ve verimli arazilere sahiptir. “*Defîne-i servet*²³” olarak tanımlanan arazisi, pek çok vilayetin tarıma uygun arazilerini geride bırakacak genişlikte ve verimliliktedir. Adana Vilayetinin bu durumu o dönemde de takdir edilmiştir. 14.11.1903 tarihinde Adana Maliye müfettişleri tarafından hazırlanan bir raporda Mersin, Cebel-i Bereket, İçil Sancaklarından müteşekkil olan Adana Vilayetinde, dağlık ve kayalık Haçın ve Ermenek kazalarında dahi orman ve ekilebilir arazinin bulunduğu ve bu arazilerin milyonları besleyecek kadar çok olduğu ifade edilmiştir²⁴. Oysa Adana bunca göçe rağmen tahmini 400 bin civarında bir nüfusa sahiptir. Bundan dolayı ziraat mevsiminde dışarıdan 50.000–60.000 mevsimlik işçi gelmektedir. Yine de arazinin ancak yarısı ekilebilmektedir²⁵. Kaldı ki halk elindeki 100 dönümlük tapuya karşılık işleyemediği 500 dönüme hükmetmektedir. Bu şekilde binlerce dönüm arazi işlenmeksizin atıl halde durmakta, ne tasarruf sahibi ne de başkası istifade edememektedir. Aynı şekilde vilayetteki nehirlerden gereği gibi istifade sağlanırsa hazinenin darlığına çare olabilecek tarımsal istihsal mümkün olduğu ifade edilmektedir²⁶.

Gerçekten de Adana dönemin Osmanlısının en önemli tarımsal istihsal merkezlerinden biriydi. Adana’da büyük çiftlikler vardı ve bu çiftliklerde bazı ziraî aletler de imal edilmekteydi. Ayrıca Avrupa’dan büyük ziraî aletler getirilmekte, bu da tarımsal üretimi önemli ölçüde yüksek tutulmaktaydı²⁷. Yani devlet, muhacirleri Adana’ya iskân ederken tarımsal istihsalin arttırılması amacını da gütmüştür. Ancak unutmamak lazımdır ki gelirin arttırılması sadece devletin değil muhacirlerin de arzuladığı şeydir.

²² Ali Cevad, a.g. e., s. 11.

²³ H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnamesi, s. 19.

²⁴ BOA. A.MKT. MHM, nr, 523/51.

²⁵ Agb.

²⁶ Ahmet Şerif, Anadolu’da Tanin, Hazırlayan: Mehmet Çetin Börekçi, C. I, TTK Yay., Ankara 1999, s. 165.

²⁷ H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnamesi, s. 19.

Adana'ya iskânın bir diğer nedeni de ulaşımın kolay oluşudur. Doğu-batı yönünde uzanan Adana Eyaleti'nde Taşucu, Mersin ve İskenderun limanları, gelen muhacirlerin daimi iskân mahallerine ulaşımını kolaylaştırmaktadır. Ayrıca yüzyılın sonuna doğru Mersin-Adana arasına döşenen demir yolu da muhacirlerin nakliyesinde büyük kolaylıklar sağlamıştır. Nitekim muhacirlerin demir yolu güzergâhına yerleştirilmeleri istenmiştir²⁸.

1865'de Fırka-i İslâhiye Ordusu'nun göçer aşiretleri iskânıyla bölgede güvenlik ve huzur ortamının sağlanması da Adana'ya iskânın önemli nedenlerinden biri olmuştur. Zira geniş ve verimli bunca araziye rağmen göçer aşiretler yüzünden bölgede ziraî hayat sekteye uğramaktaydı²⁹. Yeni iskân edilecek nüfusla birlikte aşiretlerin hayvanlarını otlatacağı alanlar azalacağından onların bölgede başıboş dolanmalarının da önüne geçilmiş olunacaktı.

Hükümet muhacirlerin iskânı konusuna bir çözüm olmak üzere iskân olabilecek yerlerin mahallî idarelerine sık sık yazı göndermekte ve bölgelerinde iskân için boş arazilerin olup olmadığı ile ilgili bilgi istemekteydi. Bu istek üzerine 13.10.1887 tarihinde Cebel-i Bereket Sancağından Muhacirin Komisyonuna gönderilen bir yazıda; sancağın arazisinin mümbit ve geniş olduğu ve 1-2 bin hane göçmenin yerleştirilebileceği bildirilmiştir³⁰. 1889 tarihinde ise Adana'da 3-5 bin hanelik boş iskân arazinin bulunduğu ifade edilmiştir³¹. Yine Kafkasya'da Kuban Kazakları arazisinden 120.000 nüfusun Osmanlı'ya göç istekleri üzerine 05.02.1890'de Muhacirin Komisyonundan eldeki boş arazilerin dökümü istenmiştir³². 25.02.1890 tarihinde muhacirlerden 2000 hanesinin Adana Eyaletine iskânı kararlaştırılmış ve her haneye 50'şer dönüm verilmesi halinde 100.000 dönüm arazinin gerekeceği hesap edilmiştir. Ayrıca Cebel-i Bereket Sancağı Payas Kazasına bağlı Yumurtalık Nahiyesinde Hamzalı Burun ve Zeytinbeli mevkiilerinde muhacirlerin iskân edilebileceği 11.078 dönüm arazi daha olduğu bildirilmiştir³³. Ancak bunların Adana Vilayetine getirilmeleri 4-5 yılı bulacaktır. 30.03.1897'de de Adana Vilayetine 4000'e yakın Girit muhaciri iskânına rağmen Adana'nın daha 5-10 bin muhacir hanesi alabilecek kapasitede olduğu

²⁸ BOA. İ.HUS. nr, 136/1323 L-18.

²⁹ Fırka-i İslâhiye'nin bölgedeki faaliyetleri hakkında daha geniş bil için bkz.; A.Cevdet Paşa; Tezâkir, 27, 28 ve 29. tezkireler.; Yusuf Halaçoğlu, "Fırka-i İslâhiye ve Yapmış Olduğu İskân", TDA, Sayı: 27, 1977, s. 1-20.

³⁰ BOA. DH. MKT, nr, 1454/8.

³¹ BOA. DH. MKT, nr, 1581/24.

³² BOA. Y. Mtv, nr, 42/14.

³³ BOA. Y.EE, nr, 33/29.

ifade edilmektedir³⁴. Yine 1903'te de 300.000 göçmeni kaldıracak genişlikte olduğu belirtilmektedir³⁵. 28.03.1906'da hızla artan göçmenler için Adana'daki Taylan arazisi de muhacirlere tahsis edilmiştir³⁶. 1910'larda bile Cebel-i Bereket Sancağında Muhacir iskânı için oldukça geniş araziler olduğu ifade edilmektedir³⁷.

Görüldüğü gibi inceleme dönemimizde Adana bu iskânlarla hemen dola- cak bir yer değildir. Bütün bunların niçin Adana Vilayeti sorusuna yeterinde cevap verdiği kanaatindeyiz.

Muhacirlerin Geldiği Coğrafya, Etnik Kökenleri ve Kabul Şartları

Kırım, Karadeniz'in kuzeyinde bir yarım adadır. Tarih boyunca çeşitli mil- letlerin, uğrağı olan Kırım'da ilk Türk varlığı M.Ö. VIII. yüzyılda Bozkırlardan gelmiş olan İskitlerle (Saka) başlar³⁸. Bunları Hun, Göktürk, Hazar, Altın Orda, Kırım Hanlıkları takip etmiştir. Bölgedeki ilk Osmanlı varlığı 1454'te Kefe'nin alınması ile başlar. Kırım'dan Adana'ya gelenlerin hemen hepsi Anadolu Türk- çesine yakın bir lehçe konuşan Kırım-Tatar Türkleri'ydi. Haddizatında 1850'lerde Kırım'da Türk nüfus 275.822 kadar iken 1860–1863 yılları arasındaki göçlerden sonra 100.000'e kadar düşmüştür³⁹.

Kafkasya ise yüzlerce dilin konuşulduğu ve diller dağı olarak adlandırılan bir coğrafyadır⁴⁰. Burası tarih sahnesinden silinmiş birçok kavmin sığınak yeri olmuştur. Bilim adamları burada Kaslar, İndo-Avrupa kavimleri ve Türkler ol- mak üzere üç büyük etnik gruptan bahsetmektedir⁴¹. Ancak Osmanlı Devleti, Kafkaslardan gelen çoğu Türk ve Adige boylarını herhangi bir ayrıma tabii tutmaksızın Kafkas veya Çerkez muhaciri olarak adlandırmıştır⁴². Bunun Rus

³⁴ BOA. Y.PRK. KOM, nr, 10/52.

³⁵ BOA. A.MKT. MHM, nr, 523/51.

³⁶ BOA. İ.HUS, nr, 140/1324 S-006.

³⁷ Ahmet Şerif, age, C. I, s. 165.

³⁸ Mirza Bala, "Kırım", İA, C. 6, Eskişehir 1997, s. 741–762.

³⁹ Karpat, age, s. 119; Ethem Feyzi Gözaydın, *Kırım: Kırım Türklerinin Yerleşmeleri ve Göçmeleri*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1948, s. 27-35.

⁴⁰ John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil, Çeviren: Sedat Özden, Kayhan Yay., İstanbul 1989, s. 22.*

⁴¹ Alexandre Grigoriantz, *Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnografik Bir Sentez, Çerkezler, Abhazlar, Svanlar, Osetler, Çeçenler, İnguşlar, Gürcüler, Dağıstanlılar, Türkçesi: Doğan Yurdakul, Sabah Kitapları Yay. İstanbul 1999; Mehmet Yılmaz, Konya Vilayeti'nde Muhacir Yerleşmeleri, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı A.İ.İ.T Bilim Dalı, basılmamış Doktora Tezi, Konya 1996, s. 31.*

⁴² Cahit Aslan, "Bir Soykırımın Adı 1864 Büyük Çerkes Sürgünü, Uluslararası Suçlar ve Tarih, Sayı: 1, Asam Yayınları, 2006.

işgaline karşı bütün Kafkas kavimlerini bünyesinde toplamasını bilen müridizm hareketiyle yakın ilişkisi olduğu düşünülmektedir⁴³. Bu durum, gelenlerin etnik kökenlerinin ortaya konmasını güçleştirmekte ve zaten kültürel benzerliğin yakınlığı da ayrımları gereksiz kılmaktadır⁴⁴. Mesela 1869 senesinde Osmanlıya iltica etmek isteyen 1500 nüfustan oluşan Çerkez ve Karaçay hanesinden bahsedilmektedir⁴⁵. Ancak ne kadarının Çerkez, ne kadarının Karaçay olduğu belirtilmemektedir⁴⁶. Yine bir başka belgede Çerkez muhacirleri reisi Abaza Hüseyin olarak geçmektedir⁴⁷. Aynı şekilde Tiflis, Batum, Bakü, Dağıstan, Karabağ gibi coğrafi veya İzabetol ve Dostof gibi Vilayetlerdeki ilticalardan bahsedilmekte, ancak bunların hiç birinde muhacirlerin etnik kimlikleri belirtilmemektedir⁴⁸.

Zira Osmanlı Devleti için Kafkaslardan gelen muhacirlerin kabulünde temel ayırım Müslüman olup olmamasıdır. 03.02.1904 tarihinde Batum Başşehbenderliğinden gönderilen bir telgrafta, Batum ve Tiflis'te 3.000'den fazla kişinin Osmanlı topraklarına hicret etmek istediği bildirilmiş ve bunun üzerine özel görevle gönderilen bir memur ile bunların tamamının Müslüman oldukları tespit edildikten sonra kabulü kararlaştırılmıştır⁴⁹. Yine Batum Başkonsolosluğu vasıtasıyla 25.05.1905 tarihinde iltica etmek isteyen 1000 kadar göçmenin mutlaka Müslüman olması gerektiği vurgulanmıştır⁵⁰. İşte biz de bu nedenlerden ötürü muhacirleri geldikleri coğrafya adıyla veya verildiği ölçüde etnik adlarla andık.

Adana'ya İskân Olunan Muhacir Grupları, Miktar ve İskân Tarihleri

Adana'ya biri doğrudan Kırım ve Kafkasya'dan diğeri önce Rumeli'ye daha sonra Adana'ya olmak üzere iki tür Kırım-Kafkas göçü vardır⁵¹. Ancak biz bu-

⁴³ Hayati Bice, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara 1991, s. 45.

⁴⁴ Osmanlı-Türk kimliği için bkz. Kemal Karpat, age, s. 16-24; Ayrıca kültürel benzerliklerin yakınlık derecesi için bkz: Yaşar Kalafat, "Anadolu Türk Halk Sufizminde Çerkezler", TDA, Sayı: 109, Ağustos, 1997, s. 9-28.

⁴⁵ BOA. HR. TO, nr, 336/15.

⁴⁶ Karaçaylarla ilgili olarak bkz. Ufuk Tavkul, "Karaçay-Malkar Türklerinin Kökeni Üzerine Düşünceler", TDA, Sayı: 43, Temmuz 1990, s. 56-58; Ufuk Tavkul, "Avrupa ve Rus Kaynaklarında Karaçay-Malkar Türkleri", TDA, S. 50, Şubat 1991, s. 47-51.

⁴⁷ BOA. DH. MKT, nr, 1325/11.

⁴⁸ BOA. Y.Mtv, nr, 255/133; BOA. A.MKT. MHM, nr, 527/32; BOA. A.MKT. MHM, nr, 527/32; BOA. A.MKT. MHM, nr, 527/9.

⁴⁹ BOA, Y.Mtv, nr, 255/133.

⁵⁰ BOA. A.MKT. MHM, nr, 527/9.

⁵¹ 1860-63 yılları arasında Rumeli'ye yerleştirilen Kırım göçmenleri 1878 (senesinde tekrar göçe tabi tutulmuşlardır. Bu bağlamda 150 bini aşkın Türk göç etmiştir. Bunlardan 5.000 hane ve 25.000 nüfus

rada doğrudan Kırım ve Kafkasya muhacirini ele almakla yetineceğiz. Kırım Savaşı'nı müteakip doğrudan Kırım ve Kafkaslardan Adana'ya iskân edilen ilk göçmen grubu 1859–1861 yılları arasında Nogaylar olmuştur⁵². Bu sürede 20.000'i aşkın Nogay, Adana'ya yerleştirilmiştir⁵³. Aynı dönemde Çerkezler Konya, Kütahya ve Ankara taraflarına yerleştirilmiştir⁵⁴.

Nogay iskânından 1869'a kadar Adana'ya toplu iskâna rastlanılmamaktadır. Kanaatimizce bunun nedeni hem gelen Nogayların bir hayli kalabalık oluşu ve uyumlarının beklenilmesi, hem de bölgedeki asayişsizliklerdir. Nitekim 1865'te başlayıp 1868'e kadar devam eden Fırka-i İslâhiye'nin faaliyetleri ile asayiş sağlanmış ve 1869'dan itibaren de yeniden iskâna açılmıştır⁵⁵. Bu tarihte Dostof'ta bulunan 1500 Karaçay ve Çerkez kendi istekleriyle evlerini barklarını satıp her türlü fedakârlığı göze alarak Osmanlı Devleti'ne iltica talebinde bulunmuşlardır. Bu istek kabul görmüş ve 1869 Haziranında Adana'ya gelmişlerdir⁵⁶.

Yine 1869–1877 yılları arasında muhacir gönderildiğine dair bir belgeye rastlamadık. Bunun da nedeni bölgede baş gösteren kıtlıklar olsa gerektir⁵⁷. Bu kıtlık tam olarak ancak 1891'de bitmiş⁵⁸, ancak 1890'da⁵⁹ ve 1894'te de Kolera salgını başlamıştır⁶⁰.

Kırım ve Kafkas halkları için yeni trajedilerin yaşanmasına neden olan ikinci büyük göç dalgası 93 Harbi de denilen 1876–1877 Osmanlı-Rus Savaşı ile ol-

---

Adana'ya gönderilmiştir. Ancak biz bunların ne kadarının Kırım-Kafkas göçmeni, ne kadarının gerçek Rumelili olduğunu bilmiyoruz; Karpat, age, s. 265-266.

⁵² BOA. A.MKT. NZD, nr, 308/26.

⁵³ Bu göçleri ayrı bir çalışmada ele aldığımız için burada tekrar etmeyeceğiz.

⁵⁴ Adana'ya 1869'a kadar nadiren de olsa Çerkez muhacirler de gönderilmişti. Ancak bunların çoğu kısa süre sonra burayı terk etmişlerdir. 14.10.1861'de Çerkez muhacirlerinden Hacı Uğurlu Adana'ya iskân edilmiş, ancak ailesinin Adana'nın havasına alışamadığını gerekçe göstererek Sivas'a iskânını istemiş ve bu istekleri olumlu karşılanmıştır A. Cevdet Paşa, a.g. e., Tezâkir, 13–20, s. 89. BOA. A. MKT. TD, nr, 205/74.

⁵⁵ A.Cevdet Paşa, Tezâkir, 27, 28 ve 29. tezkireler.; Yusuf Halaçoğlu, "Fırka-i İslâhiye ve Yapmış Olduğu İskân", TDA, S27 (1977), s. 1-20.

⁵⁶ BOA. HR. TO, nr, 336/15.

⁵⁷ Mehmet Yavuz Ereler, Ankara ve Konya Vilayetlerinde Kuraklık ve Kılık (1845 ve 1874), On dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 1997; BOA. Y. PRK. MYD, nr, 6/42.

⁵⁸ BOA. Y.PRK. UM, nr, 19/76.

⁵⁹ Nedim İpek, İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler, Serander Yay., Trabzon 2006, s. 65.

⁶⁰ BOA. HR. SYS, nr, 28/35.

muştur. Karpat, 1881–1914 yılları arasında Kafkaslardan 500.000 kişinin göç ettiğini belirtmektedir⁶¹.

Bu bağlamda Ruslar tarafından açlığa mahkûm edilen ve ağaç kabuğu yemek zorunda bırakılan Abhazlar, Trabzon'a iltica etmek zorunda kalmışlardır⁶². Trabzon'a gelen muhacirlerden önemli bir kısmı 28.11.1877 tarihinde Adana'ya gönderilmiştir⁶³. Bunlar birer ikişer hane olarak köylere yerleştirilmiş, ancak muhacir vekili Abhaz Hüseyin şimdilik bir birlerine yardımcı olabilecekleri ve ileride kabilenin topluca iskân edilebileceği boş arazi bulunabileceği gerekçesiyle köylere 10'ar 15'er hane olarak yerleştirilmelerini istemiştir. Fakat bu istek, iskanın merkezî hükümetin iskân iradesine uygun yapıldığı gerekçesiyle reddedilmiştir⁶⁴. Biz bunların miktarını bilmiyoruz. Ancak her köye 10–15 hane yerleştirmekten bahsedilmesi, bir hayli kalabalık olduklarını göstermektedir.

19.12.1888'de Vilademir adlı Rus gemisiyle doğu vilayetlerine iskân etmek üzere Trabzon'a gidecek olan 109 adet Çerkez muhaciri mevsimin doğuda iskân için uygun olmaması gerekçe gösterilerek Trabzon'a uğramadan Adana'ya gönderilmiştir⁶⁵. Aslında bu kafilenin başlangıçta Erzurum, Van ve Hakkâri'ye yerleştirilmesi düşünülmüş, ancak buralara Kuban Nehri boylarındaki Tatarların yerleştirilmesine karar verildiğinden, bunların Adana'ya iskânları kararlaştırılmıştır. Karar değişikliğinin nedenlerinden biri de Ruslarla yapılan göç anlaşmalarında Çerkezlerin doğu vilayetlerine yerleştirilmemeleri ile ilgili verilen taahhütlerdir⁶⁶.

24.03.1891 tarihinde Adana'ya 5.000 yeni Çerkez muhaciri daha gönderilmiştir. Çerkez muhacirleri adına kabile reisleri Arslan, Ahmet ve Harun adlı şahıslar hükümete çektikleri bir telgrafta; Kozan veya Cebel-i Bereket Sancaklarının havasının ve suyunun kendileri için uygun olduğunu, sıcakların yaklaştığını ve hastalıklara giriftar olduklarını belirterek bir an önce iskân edilmek istediklerini ifade etmişlerdir⁶⁷. Aslında bu kafilenin iskânı 1890'da başlamış, ancak

⁶¹ *Karpat*, a.g. e., s.113.

⁶² *Tasvir-i Efkâr*, 25 Ramazan 1279 (16 Mart 1863), Numro:75.

⁶³ BOA. DH. MKT, nr, 1325/11.

⁶⁴ *Ağb.*

⁶⁵ BOA. DH. MKT, nr, 1576/37.

⁶⁶ 08.09.1865'te Çeçen muhacirleri Rus hududuna yakın yerlerde iskan edilmek istenmesine Ruslar büyük tepki göstermiş, bu nedenle Van ve Muş'a iskandan vazgeçilmiştir, BOA. A.MKT. MHM, nr, 341/27; BOA. MM, nr, 4851; BOA. DH. MKT, nr, 1581/24.

⁶⁷ BOA. İ. MMS, nr, 119/5129.

kolera ve kıtlıktan dolayı aksamış, 1891’de iskân işlemi tekrar kaldığı yerden devam etmiştir⁶⁸.

16.03.1902 tarihinde 35 hane ve 181 Kırım ve Karabağ muhaciri daha gönderilmiştir⁶⁹. Yine 28.05.1902’de Rusya’nın Kafkasya, Dağıstan ve Karabağ taraflarından gerek buralardaki Osmanlı konsolosluklarından alınan göç tezkiresi gerekse Osmanlı topraklarına geldikten sonra komisyonun izni ile Adana’ya bir kısım muhacir daha gönderilmiştir. Karabağ’dan gelmiş olan 300 küsur muhacir Çukurova’da Çiftlik-i Hümayun denilen bölgedeki köylere geçici ve karışık olarak yerleştirilmişlerdir⁷⁰. Bunlar için yardım kararı henüz verilmediğinden işleri uzun zaman halk tarafından karşılanmıştır⁷¹.

03.02.1904 tarihinde Batum Başkonsolosluğundan gönderilen bir telgrafta, Batum ve Tiflis’te 3.000’den fazla kişinin Osmanlı topraklarına göçmek istediği bildirilmiş ve Müslüman oldukları tespit edildikten sonra kabul ile Adana’ya iskânları kararlaştırılmıştır⁷².

09.02.1904 tarihi itibarıyla Adana’ya pey der pey gelen Kırım muhacirleri sayısı ise 700 küsur haneyi bulmuş ve daha da artacağı tahmin edilmektedir⁷³. Ayrıca Muhacirin Komisyonu tarafından Adana’ya yerleştirilmesi kararlaştırılan 800 Kırım göçmeni Konya’ya iskân olunmak istemiş ve bu istekleri uygun bulunarak, Adana’ya gelmeden Konya’ya gönderilmişlerdir⁷⁴. Bununla birlikte 10.02.1904 tarihi itibarıyla muhacir komisyonunca alınan karar gereği olarak 150 hanesi İskenderun’a gönderilmiş ve bunların iskân masrafları için Adana Valisi Bahri Paşa tarafından para talebinde bulunulmuştur⁷⁵. Böylece 1904 senesinde yaklaşık 900 hane Kırım göçmeni daha Adana’ya iskân edilmiş oluyordu.

16.02.1904 tarihi itibarıyla de 150 hane İskenderun’dan Adana’ya gelmiştir⁷⁶.

⁶⁸ 14.Z. 1304 tarihinde Padişah kıtlıklardan dolayı Adana, Konya ve Ankara vilayetlerine 360 bin kıyıye göndermiştir; BOA. Y.PRK. UM, nr, 10/22; Nedim İpek, age, Serander Yay., Trabzon 2006, s. 65.

⁶⁹ BOA. A.MKT. MHM, nr, 508/7.

⁷⁰ Bu çiftliğin bir kısmı daha sonraları Fransızlara kiralanmış ise de Balkan Harbi sonrasında gelen Rumeli göçmenlerine verilmiştir. Ahmet Halaçoğlu; Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri (1912-1913), TTK Yay., Ankara 1994, s. 119.

⁷¹ Komisyon-ı Ali Birinci Azası tarafından hükümete gönderilen 15 Mayıs 1318 tarihli arz; BOA. A.MKT. MHM, nr, 508/7.

⁷² BOA. Y.Mtv, nr, 255/133.

⁷³ BOA. A.MKT. MHM, nr, 524/22.

⁷⁴ Agb.

⁷⁵ Agb.

⁷⁶ Agb.

21.05.1900 tarihinde de Humus'a gönderilen muhacirlerden Adana, Konya ve Halep'e gitmek isteyen 15–20 ailenin emsalleri gibi istedikleri yere gitmelerine müsaade edilmiş⁷⁷, istekleri doğrultusunda Adana'ya gönderilmişlerdir.

25.05.1905'te Osmanlı Devleti Batum Başkonsolosluğu vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nin ve Rusya'nın izniyle pasaportlu olmak üzere Dağıstan, Tiflis, Bakü, eyaletlerinden gelecek olan 1000 kadar göçmenin mutlaka Müslüman olması gerektiği vurgulanmış, bunlardan 25.05.1905 tarihinde İzabetol Vilayeti Vanodi köyünden Erzurum'a gelen 100 hanesinin bir süre burada kaldıktan sonra, Adana'ya iskânları kararlaştırılmıştır⁷⁸.

13.02.1907'de de Kuyuraklı mevkiine 100 hane muhacir iskân edilmiştir⁷⁹.

Muhacirlerin iskân şekilleri konusunda tek bir uygulamadan bahsetmek oldukça zordur. Uygulamalar daha çok günün koşulları dikkate alınarak belirlenmektedir. Adana Vilayetinde göçmenlerin iskânını kolaylaştırmak üzere bir Muhacirin Komisyonu bulunmaktaydı. Bu komisyonun görevi muhacirlerin iskânını sağlayıp, ihtiyaçlarını karşılamaktı. 1892'de Adana Muhacirin Komisyonu Başkanı: Muhacirin-i İskân Memuru Hacı Ali Ziya Efendi, İkinci başkan Osman Efendi; azalar: Arifzade Ömer Efendi, Harputluzade Hoca Halil Efendi, Ganizade Lütü Efendi, Kocazade Mehmet Ağa idi⁸⁰.

Ancak muhacirler Adana'ya hep Muhacirin Komisyonu bilgisi dâhilinde gelmemişlerdir. Perakende ve izinsiz olarak gelen önemli bir muhacir nüfusu daha vardır. 28.05.1902'de Karabağ'dan gelmiş olan 300 küsur muhacir bu şekilde gelmiş ve Çukurova'da Çiftlik-i Hümayun denilen bölgedeki köylere geçici olmak üzere karışık yerleştirilmişlerdir⁸¹. Yine 1891'de de Kars/Kürekdere'den 6 hane 39 kişi daha gelmiş ve Karaisalı Kazası köylerine yerleştirilmişlerdir⁸². Bunlar Muhacirin Komisyon-ı Âlisi'nin bilgisi olmaksızın gelmişlerdir. Bu nedenle kendilerine tahsisat verilmediğinden yerleştirildikleri köylülerin yardımları ile geçinmişlerdir. Çiftlik-i Hümayun tarafından bu muhacirlere arazi ve evlerinin inşası için kamış temin etmiş, ancak mirî ormanlardan kereste temini, öküz, ziraî aletler ve tohumluk zahire sağlanamamıştır.

⁷⁷ BOA. İ.HUS, nr, 82/1318. M-50.

⁷⁸ BOA. A.MKT. MHM, nr, 527/9; BOA. A.MKT. MHM, nr, 527/32.

⁷⁹ BOA. Y. Mtv, nr, 294/137.

⁸⁰ H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnamesi, s. 67.

⁸¹ Halaçoğlu; age, s. 119.

⁸² BOA. A.MKT. MHM, nr, 508/7.

Muhacirlerin çok büyük kitleler halinden gelmeleri, onlar için gerekli hanelerin inşası ve köylerin kurulması zaman alacağından, önce geçici olarak iskân edilmişlerdir. 28.11.1877 tarihinde Hükümet Çerkezlerin karışık olarak her köye birer ikişer hane olarak yerleştirilmelerine ve tahsisatlarının kesilmesine karar vermiştir. Vilayet de bu kararı uygulamıştır⁸³. Devlet böylece muhacirleri yerleştirildikleri köy ahalisine baktıracak ve karşılamakta zorlandığı masrafların bir kısmından kurulmuş olacaktı. Ancak muhacirler bu geçici iskân mahallerine de; birbirimize yardım edebiliriz gerekçesiyle birer hane değil köyün büyüklüğüne göre 10 ile 15'er hane olarak yerleştirilmek istemişlerdir. Fakat devlet bu isteği reddetmiş ve her köye bir iki hane olmak üzere yerleştirilmelerine devam edilmesini istemiştir. Ayrıca kesilen yevmiyelerin bir süre daha verilmesini kararlaştırmıştır⁸⁴. Aynı şekilde 1891'de gelen 5000 Çerkez muhacir de köylere birer ikişer hane olarak yerleştirilmişlerdir⁸⁵.

Gelen göçmenlerin önemli bir kısmı mevcut yerli köylerine karışık olarak yerleştirilirken bir kısmı için de yeni köyler kurulmuştur. Yine artan nüfusa paralel bazı köyler kasabaya ve bazı kasabalar da kazalara dönüşmüşlerdir. 1859–1861 yılları arasında yerleştirilen Nogay muhaciri için Hemite kalesinden Misis'e kadar onlarca köy kurulmuştur⁸⁶. Ayrıca 11.06.1894 tarihinde Çerkez muhacirleri için Feke Kazasına bağlı İnderesi adlı yerde Babaköy ve Ademî mahalleleri birleştirilerek Burhaniye köyü oluşturulmuştur⁸⁷. Ayrıca Hamidiye Kazasında Ahmediye, Haliliye, Hilmiye, Mahmudiye, Saidiye, Salihiyeye, Sıddikiye; Misis Kazasında Şerefiye; Payas Kazasında Bahriye, Hamidiye, Hüseyiniye, Kızlarçalı, Kuyuluk ve Ümrân; Sis Kazasında Hamidülasar, Mahmudiye, Mecidiye, Orhaniye, Osmaniye; Tarsus Kazası'na bağlı Nemrut Nahiyesi'nde ise Tokane (Tavkane) adlarında köyler kurulmuştur⁸⁸.

Köyler ve kasabalar başlangıçta bir muhacir grubu tarafından kurulmuşsa da bilahare yeni gelen gruplar yerleştirilerek hızla büyümüşür. Nogay muhacirlerinin kurduğu Yarsuvad Köyü hızla büyümüş ve Muhacirin adıyla Nahiye haline gelmiştir⁸⁹.

⁸³ BOA. DH. MKT, nr, 1325/11.

⁸⁴ Agb.

⁸⁵ BOA. İ. MMS, nr, 119/5129.

⁸⁶ Cevdet Paşa; a.g. e., Tezâkir 21–39, s. 124.

⁸⁷ BOA. İ.DH, nr, 1311.Z.18

⁸⁸ BOA. İ. MMS, nr, 119/5129; BOA. Y. MTV, nr, 69/48.

⁸⁹ BOA. İ.DH, nr, 587/40871; BOA. A. MKT. MHM, nr, 436/86.

Kırım ve Kafkas muhacirlerinin de iskânıyla hızla büyüyen Muhacirin Nahiyesi, 26.06.1887'de Adana Vilayeti Taksim Komisyonu tarafından Cerid Nahiyesi ile birleştirilerek üçüncü sınıftan bir kaza teşkil edilmesi kararlaştırılmıştır⁹⁰. Bunun üzerine Muhacirin ve Cerid Nahiyeleri birleştirilerek 12.12.1893'te Hamidiye (Ceyhan) Kazası kurulmuştur⁹¹. Bilahare bu kaza Örfiye (Ceyhan) adını alacaktır⁹². Masrafı hazineye ait aşar vergisinden karşılanmak üzere bir cami, bir medrese, bir rüştiye mektebi ile bir hükümet konağının inşasına karar verilmiştir⁹³. Bu kaza çok kısa bir sürede büyümüş ve diğer kazalardan çok daha ileri bir duruma gelmiştir⁹⁴. Bu da bize gelen muhacirlerin ziraata ve sanayiye ilgi ve istidatlarının yüksek olduğunu ve yeni vatanlarına kısa sürede alışıp, kendilerinden beklenen faydaları sağladığını göstermektedir.

Yıldız Sadaret Hususi tasnifindeki bir belgede 1879–1891 tarihleri arasında İstanbul'a gelen göçmenlerden 11.181'inin Adana Eyaleti'ne yerleştirildiği belirtilmektedir⁹⁵. Buna 1869'da gelen 1500 Karaçay ve Çerkez'i, 1877'de gelen 1000 civarında Abhaz'ı da eklersek 1869–1891 yılları arasında toplam 13.681 göçmenin geldiği görülecektir. 1892'de 181 Kırım ve Karabağ, yine aynı sene içerisinde Komisyondan izinsiz gelen 300 küsur Karabağ, 1894'te 3000 Batum ve Tiflis, yine 1894'te 700 Kırım, 1894'te Halep'ten gelen 150 Kırım, 1900'de 15–20 hane yani yaklaşık 60–80 kişi, 1905'te İzabetol'tan gelen 100 hane yani yaklaşık 500 kişi, 1907'de yine 100 hane yaklaşık 500 kişi olmak üzere toplam 19.092 Kırım ve Kafkas göçmeninin Adana Vilayetine iskan edildiğini söyleyebiliriz. Kuşkusuz bunlar, sadece bizim belgelerden tespit edebildiklerimizdir. Hem bizim belgelerden gözümüzden kaçanlar, hem de belgelere yansımayanların da dikkatten kaçmamalıdır. Bunlara 1859–61 yılları arasında gelen 20 bini aşkın Nogay'ı da eklersek 40–45 bin civarında Kırım ve Kafkasyalının göç ettiğini söyleyebiliriz.

Zaten vilayetin nüfusu da 1867–1897 yılları arasında 156.170'den 404.929'a çıkmıştır. Ancak bu artışın hepsini Kırım ve Kafkas muhacirleri meydana getirmemekteydi. Bunların yanı sıra Rumeli ve Girit göçmenleri ile yerli göçer aşiretlerinin iskânı da artışta etkili olmuştur. Bununla birlikte Kırım ve Kafkas göçmenlerinin miktarının çok ciddi boyutlar olduğu da bir gerçektir.

⁹⁰ BOA. DH. MKT, nr, 1427/30; BOA. DH. MKT, nr, 144/5.

⁹¹ BOA. İ.DH. nr, 1311/1311.N.15; Ahmet Şerif; a.g. e., s. 130.

⁹² Ahmet Şerif; a.g. e., s. 130.

⁹³ BOA. İ.DH, nr, 587/40871

⁹⁴ H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnamesi, s. 77.

⁹⁵ BOA. YA. HUS, nr, 255/64

Kafkaslardan Anadolu'ya yapılan göç Osmanlı'nın özendirilmesiyle ve gönüllü gerçekleşmemiştir. Osmanlı Devleti'nin öncelikli hedefi bölge halkını olduğu yerde korumaktı. Nitekim Viyana Konferansı'na memur olan Ali Paşa'ya verilen talimatta; "Kırım, Çerkezistan ve Dağıstan'ın Rusyalının pençe-i kahrından kurtarılmasının" politik ve insanî açıdan en doğru yol olacağı belirtilmektedir⁹⁶. Yani Osmanlı Devleti'nin temel hedefi bölge insanını yerinde korumaktı. Bununla birlikte gelenlerden de rahatsız olduğunu söylemek oldukça zordur. Kuruluş dönemindeki dışa dönük iskân politikasının tersine bu dönemde içe dönük bir iskân politikası güdüldüğünü söyleyebiliriz⁹⁷.

Muhacirlere Yapılan Yardımlar:

Muhacirlere yapılan yardımları nakil masrafları, yevmiye, iskân evleri, arazi, öküz ve tohumluk yardımları gibi birkaç başlık altında toplamak mümkündür. Yapılan bu yardımları Muhacirin Komisyonu yürütmekteydi. Ancak bu komisyon tarafından yapılan harcamalardan başka, gönderildikleri vilayetlerde yerel yönetimler ve halk tarafından da önemli miktarda yardımda bulunulmuştur. 1865–1907 tarihleri arasında vilayette iskân olunan muhacirlerin umumi masrafları için toplam 44.258.897 kuruş harcanmıştır⁹⁸. En büyük harcama kalemini tayinat denilen yevmiyeler ve hane inşa bedelleri oluşturmaktadır.

İskân edilecek her göçmen aileye nüfuslarına uygun birer hane inşa edilmiştir. İskân evlerinin nitelikleri iskân tarihlerine, yerleştirilen bölgeye ve geliş şartlarına göre değişmektedir. Mesela 28.05.1902'de Muhacirin Komisyonu bilgisi dışında kendi istekleri ile gelmiş olan Karabağ muhacirleri için Adana'da Hamidiye Kazasında ottan ve kamıştan imal edilen ve "huğ" olarak adlandırılan ve her biri 300 kuruşa mal olan 50 hane inşa edilmiştir⁹⁹. 17.03.1906'de Hamidiye Kazasında 2500 kuruştan 152 hane inşa ettirilmiştir¹⁰⁰. Buna karşılık Adana ve Misis'te de 3000 kuruşa, Cebel-i Bereket'te ahşaptan yapılan her bir hane 3750 kuruşa mal olmuştur¹⁰¹. Bu bedellerin hepsi devlet tarafından karşı-

⁹⁶ Bu Ali Fuat Türkgeldi; *Mesail-i Mühime-i Siyasiye, C. III, (Yayıma Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal), TTK Yay., Ankara 1987, s. 9; Necdet Hayta, Tarih Araştırmalarına Bir Kaynak Olarak Tasvir-i Ef-kâr Gazetesi (1278/1862-1286/1869), Kültür Bakanlığı/2879, Kültür Eserleri Dizisi/371, Ankara 2002, s. 344*

⁹⁷ Mehmet Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskan Politikası", *Osmanlı, C. 4, Yeni Türkiye Yay. Ankara 1999, s. 587-602.*

⁹⁸ BOA. A.MKT. MHM, nr, 529/43.

⁹⁹ Komisyon-ı Ali Birinci Azası tarafından hükümete gönderilen 15 Mayıs 1318 tarihli arz; BOA. A.MKT. MHM, nr, 508/7.

¹⁰⁰ BOA. A.MKT. MHM, nr, 529/8.

¹⁰¹ BOA. A.MKT. MHM, nr, 529/43.

lanmamış, bir kısmı muhacirler, bir kısmı da yerli halkın öküz yardımıyla karşılanmıştır¹⁰².

Başlangıçta iskân sırasında ve inşaatların yapılmasında bir plan güdülmemiş, gelişi güzel yapıldığından umulan fayda sağlanamamıştır¹⁰³. Ancak 1897'de yayınlanan "Muhacirin Komisyon-ı Âlisi'nin Suret-i Teşkiline Dair Nizamname¹⁰⁴" de daha önce gelişi güzel yapılan köyler yerine caddesi ve sokakları olan muntazam köylerin inşa edilmesi istenmiş ve bununla Komisyonun ilgileneceği ifade edilmiştir. Yine 14.11.1903 tarihli bir raporda gönderilecek göçmenlerin hem buranın havasına uygun yerlerden gönderilmesi, hem de evlerin kerpiç, tuğla ve taştan yapılması gerektiği vurgulanmıştır¹⁰⁵.

Aslında devlet hane inşası için çok büyük meblağlar tahsis etmiştir. Ancak yolsuzluk ve suiistimaller nedeniyle bu paralar muhacirlere ulaşmamıştır. Adana'da yapılan yolsuzlukları araştırmak üzere 21.06.1906 tarihinde bir teftiş heyeti gönderilmiştir. Heyet, Adana, Cebel-i Bereket, Kozan ve İçel Sancaklarını tek tek dolaşmış ve buralarda yaptırılan yüzlerce hane inşaatında milyonlarca kuruşun yöneticilerin zimmetlerine geçirdiklerini tespit etmiş ve birçok yöneticinin tutuklanmasına karar vermiştir. En büyük suiistimal, hane bedellerinin olduğundan fazla gösterilmesi ile yapılmıştır. Yine Misis Kazasıyla Adana merkezde yaptırılması kararlaştırılan hanelerin bütün masrafları devlet tarafından tahsis edilmiş olmasına rağmen, masrafların önemli bir kısmı muhacirlere karşılatılmış, ancak hazineye masraf gösterilerek alınan paralar zimmetlerine geçirilmişlerdir¹⁰⁶. 1906'da Hamidiye Kazasında 104.016 kuruş harcandığı halde oturulabilir ancak 20 hane yaptırılabilmiştir. Oysa bu parayla en iyisinden 50 hane inşa edilebilirdi.

Bunlardan başka 1906'da Hamidiye Kazasında Burhaniye Köyünde inşa edilen 27 hane hak sahiplerine teslim edilmiştir¹⁰⁷. Misis Kazasında Ümranlı ve Cebel-i Bereket Kazasında Hasanlı köylerinde 20'er hane, Cebel-i Bereket Sancağı Payas Kazasında Kurtkulağı ve Belen'de 14 hane, İkizdeğirmen adlı yerde 50 hane, yine Turunçlu köyünde Tarsus ve Mersin Kazalarında yüzlerce hane inşa edilmiştir.

¹⁰² BOA. A.MKT. MHM, nr, 529/43.

¹⁰³ Agb.

¹⁰⁴ "Muhacirin Komisyon-ı Alisi'nin Suret-i Teşkiline Dair Nizamname", md. 12, BOA. İD, nr, 1315, B/8.

¹⁰⁵ BOA. A.MKT. MHM, nr, 523/51.

¹⁰⁶ BOA. A.MKT. MHM, nr, 529/43.

¹⁰⁷ BOA. Y.Mtv. nr, 290/68.

İskân edilen göçmenlere yapılan yardımlardan birisi de arazi dağıtımdır. Bu bağlamda aile başına 50'şer dönüm arazi verilmesi kararlaştırılmış ve Mersin'den Payas'a, Kozan'dan Feke'ye kadar vilayetin her tarafında boş araziler tespit edilmiş ve muhacirlere dağıtılmıştır¹⁰⁸. 1890'da Kazak arazisinden gelecek olan 2000 hane muhacir için Adana Sancağında 100.000 dönüm, Cebel-i Bereket Sancağı Payas Kazasına bağlı Yumurtalık Nahiyesinde Hamzalı Burun ve Zeytunbeli mevkilerinde 11.078 dönüm arazi tespit edilmiştir. Büyük tahıl ziraatının yapılacağı arazilerden başka yine tapulu olmak kaydıyla bahçe ve avluların da verilmesi kararlaştırılmıştır¹⁰⁹. Perakende ve izinsiz olarak gelen muhacirlere de arazi dağıtılmıştır. Ayrıca tarım arazilerinin sulanabilmesi için bentlerin yapılması ve kanalların açılması da kararlaştırılmıştır¹¹⁰.

Gelen muhacirler oldukça fakirdiler ve yalnızca arazi verilmesi sorunlarını çözmeyecekti. Zira göçmenlerin ne bu arazileri işleyecek tarımsal donanımı, ne de ekebilecekleri hububatları vardı. Bu nedenle alet ve tohumluk yardımı da yapılmalıydı. Bu amaçla 28.11.1877 tarihinde her bir muhacir hanesi için tohumluk yardımı olarak 4'er kile buğday ve arpa dağıtılmıştır¹¹¹. Adana'da Hamidiye Kazasına gönderilen Karabağ muhacirleri için her biri 22 kuruş olan 250 külek buğday için 5.500 ve her biri 10'ar kuruştan 250 külek arpa için 2750 kuruş harcanmıştır¹¹².

Günümüz traktörlerinin işlerini yapan ve tarımsal hayatın olmazsa olması öküz ve tarımsal alet yardımları da yapılmıştır. 28.05.1902'de Hamidiye Kazasına gönderilen ve burada Karabağ muhacirleri için çifti 1000 kuruştan 25 çift öküz için 25.000 kuruşun gönderilmiştir¹¹³. 17.03.1906'da Hamidiye Kazasında bulunan 152 hane muhacir için birer çift hayvan için yerli olmak üzere 121.600 ve tohumluk için 33.300 ve ziraî alet için 7600 kuruş tahsis edilmiştir¹¹⁴. Ancak bu yardımların istenilen ölçüde olduğunu söylemek oldukça güçtür. Nitekim 14.01.1900 tarihinde Adana'da bulunan muhacirlerin iskân evleri ve tarımsal alet temini için 100.000 liraya karşılık ancak 35.000 lira gönderilebilmiştir¹¹⁵.

¹⁰⁸ BOA. Y.EE, nr, 33/29.

¹⁰⁹ BOA. A. MKT. NZD, nr, 288/14.

¹¹⁰ BOA. A.MKT. MHM, nr, 523/51.

¹¹¹ BOA. DH. MKT, nr, 1325/11.

¹¹² Komisyon-ı Ali Birinci Azası tarafından hükümete gönderilen 15 Mayıs 1318 tarihli arz; BOA. A.MKT. MHM, nr, 508/7.

¹¹³ BOA. A.MKT. MHM, nr, 508/7.

¹¹⁴ BOA. A.MKT. MHM, nr, 529/8.

¹¹⁵ BOA. MV, nr, 99/25.

Devlet, muhacirlerin yerleşip üretici duruma gelmelerinden sonra da gerektiğinde yardımda bulunmaktan kaçınmamıştır. 17.09.1886 tarihinde Adana'da Muhacirin Nahiyesine bağlı Sarıkız'da Sarıbahçe adlı yerdeki köyde yangın çıkmış ve 35 muhacir hanesi için hane başına 5'er İstanbul kilesi buğday yardımının yapılması kararlaştırılmıştır¹¹⁶. Yine 29.06.1906 tarihinde Adana Vilayeti'nde Haçin Kazasında Kuzcağaz ve Kayapınar Köylerinde iskân olunan Kabartay muhacirlerine dilekçeleri üzerine Meclis-i Mahsus-ı Vükela kararıyla tohumluk verilmiş, ancak havaların kötü gitmesinden dolayı ürün alınamamış, bu durumun iki sene daha devam etmesi büyük sıkıntıların yaşanmasına neden olmuştur. Tekrar tohumluk yardımında bulunulmuştur. Ancak ilk sene hibe olarak verildiği halde son verilenler borç olarak verilmiş ne var ki, havaların kötü gitmesi ile yine ürün alınamamış ve borçları devlet tarafından affedilmiştir¹¹⁷.

Adana'ya gönderilen ilk muhacir grubu olan Nogaylara gerek devlet ve gerekse halk tarafından çok büyük yardımlar yapılmışken, bilahare muhacirlerin artarak devam etmesi ve ekonomik zorluklar yardımların önemli ölçüde azalmasına neden olmuştur. Mesela 1859 senesinde 15 yaşına kadar olanlar için 1'er ve 15 yaşından büyükler için 2'er kuruş yevmiye verilmişken¹¹⁸; 22 yıl sonra 1891 tarihinde büyükler için 1/2, küçükler ¼ kuruş yevmiye ödenmiştir¹¹⁹. Yevmiyeler Adana Mal Sandığı aracılığı ile on beş günde bir dağıtılmaktadır¹²⁰. Bu para muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılayacak miktarda değildi. Bu nedenle bir an önce daimi iskânlarının gerçekleştirilmelerini ısrarla istemişlerdir¹²¹. Ayrıca ilk gelenlerden ellerinde fakirlik pusulası bulunanlara kişi başına günlük yarım kıyye un veya bedeli dağıtılırken, bilahare bundan da vazgeçilmiştir¹²².

Kısa bir sürede sayıları yüz binleri bulan muhacirlerin ihtiyaçlarının sadece devlet imkânıyla karşılanması mümkün değildi. Halkın da yardımına ihtiyaç vardı. Bu bağlamda Adanalılar daha işin başında muhacirlerin kalıcı iskânına kadar, geçici olarak yerleştirildikleri han ve dükkân kiralaları için bağışta bulunmuşlardır. Ayrıca bölge halkı tarafından bağışlanan öküzler göçmenlerin imda-

¹¹⁶ BOA. DH. MKT, nr, 1366/30; BOA. DH. MKT, nr, 1386/13.

¹¹⁷ BOA. İ.HUS, nr, 143/1324.Ca.043.

¹¹⁸ BOA. A. MKT. NZD, nr, 288/14

¹¹⁹ BOA. İ. MMS, nr, 119/5129.

¹²⁰ BOA. A. MKT. UM, nr, 399/71.

¹²¹ BOA. İ. MMS, nr, 119/5129.

¹²² BOA. A. MKT. NZD, nr, 298/105; BOA. A. MKT. NZD, nr, 328/79

dına yetişmiştir. Hanelerin inşa bedellerinin bir kısmı da yerli halkın bağışladığı öküzlerin satılması ile elde edilen parayla karşılanmıştır¹²³.

YAŞANAN OLUMSUZLUKLAR, GERİ DÖNME GİRİŞİMLERİ VE OSMANLI DEVLETİ'NİN TAVRİ

Göç ve iskân sırasında bir takım zorluklar yaşanmıştır. Yaşanan zorlukları; nakil sırasında yaşanan zorluklar, iklim şartları, salgın hastalıklar, yerli aşiretlerle meydana gelen sürtüşmeler ve yaşanan toplumsal uyum problemleri gibi birkaç başlık altında toplamak mümkündür. Bütün bunlar da göçmenlerin geri dönme isteklerini arttırmıştır.

a. Nakil Sırasında Yaşanan Zorluklar:

Mersin'e kadar yaşanan zorluklar bir tarafa, Mersin'den Adana'ya ve buradan daimi iskân mahallerine kadar yaşanan nakliye sıkıntıları muhacirleri canından bezdirmiştir. Aslında iskân edilmek üzere Adana'ya gönderilen muhacirler henüz Mersin'e gelmezden önce yerleştirilecekleri yerler tespit edilmişti. Gelecek olan muhacirin sayısı belli olduğundan Mersin'den Adana'ya kadarki nakliye araçlarının da temini emredilmişti. Ancak Adana Valisi'nin ilgisizliği ve beceriksizliği yüzünden işler planlandığı gibi gitmemiş, muhacirler takım takım Mersin'e geldikten sonra 15–20 gün boyunca aç ve perişan bir halde burada beklemek zorunda kalmışlardır¹²⁴.

Adana'daki geçici iskân yerleri olan cami, mescit, medrese ve hanlarda kalan muhacirler kalıcı iskân mahallerine birkaç araba ile ancak bir haftaya kadar yerleştirilebilmiştir. Muhacirler bu süre zarfında tren istasyonunda yağmurun altında beklemek zorunda kalmışlardır. Soğuk ve yağmurlarda açıkta ve ateşsiz yerlerde canlarından usanmışlardır. Tedarik edilebilen birkaç araba ve deveyle ve bir arabaya 15–20 çoluk çocuk ve birbiri üstüne yığılmak sureti ile Misis ve Muhacirin nahiyelerine misafir olarak gönderilebilmişlerdir. Misis köprüsünün şehir tarafındaki dükkânlarda yer kalmadığından birkaç aile yol üstünde yağmur altında çamur içinde kalmışlardır.

O sırada yol içinde kalan ailelerden doğum yapan bir kadının durumu muhacirlerin içinde bulunduğu çaresizliği gözler önüne sermektedir. Sıcak bir yere ihtiyacı olan loğusa kadının ailesinden bir erkek gelerek dil de bilmediği için ancak işaretle yalvarmış ve kapalı bir mekân istemiştir. Adana Talî Taburu

¹²³ BOA. A.MKT. MHM, nr, 529/43.

¹²⁴ BOA. Y.PRK. AZI, nr, 18/30.

binbaşısının araya girmesi ile misafirlere bir yer bulunabilmiş ve biraz rahatlamışlardır. Kafkas muhacirlerinin bu sefil durumu Müslümanları büyük bir üzüntüye sevk etmiştir¹²⁵.

b. Adana'nın İkliminden Kaynaklanan Olumsuzluklar:

Oldukça serin bir coğrafyadan gelen muhacirler için en büyük zorluk Adana'nın yazları rutubetli ve sıcak ikliminden kaynaklanmıştır. Bu iklim yapısı muhacirlerin bölgeyi terk etme isteğindeki en önemli nedenini oluşturmaktadır. Aslında yalnız Adana'ya yerleştirilenler değil, Üsküp'e yerleştirilen Çerkezler, Aydın'a yerleştirilen Çeçenler, Konya'ya yerleştirilen Nogaylar da yerleştirdikleri bölgenin hava ve suyuna uyum sağlayamamışlar ve buraları terk etmişlerdir¹²⁶. Bu durum 14.11.1903 tarihli rapora da yansımış ve göçmenlerin buranın havasına uygun yerlerden gönderilmesi gerektiği ısrarla vurgulanmıştır¹²⁷. Ocak 1891'de Mersin iskelesine inen muhacirlerin marttan önce daimi iskân mahallerine gönderilmeleri, aksi halde serin bir coğrafyadan gelmiş olan muhacirlerin havanın vahametiyle Misis ve Muhacirin Nahiyelerine ulaşmadan yolda vefat edebilecekleri endişesi bu yüzdendir¹²⁸.

Ayrıca arazinin her tarafında ufak dereler, sazlık ve bataklıkların bulunması buraların havasını bozmaktadır¹²⁹. Bu nedenle bir defada 20 bin kadar Nogay, bir o kadar Kırım ve Kafkas ve dört bin civarında Girit muhaciri iskân edilmiş ve bunun için devlet birçok fedakârlık yapmış olasına rağmen, bütün bu muhacirler havasına alışamadıklarından genellikle dağılmışlardır. Bu da bunlardan beklenen faydanın ortadan kalkmasına neden olmuştur.

1910'da bölgeyi dolaşan Anadolu'da Tanin Gazetesi yazarı Ahmet Şerif de Hamidiye Kazasına yerleştirilen muhacirlerin iklimle uyuşamadıklarından bugün pek azının kaldığını ifade etmektedir¹³⁰.

Ancak geçici iskân mahallerinde perişan durumda bulunan muhacirler havasına ve suyuna bakmaksızın bir an önce iskân edilmek istemişlerdir. Nitekim 1890'da iskânına başlanan 5.000 Kafkas göçmenin kolera ve kıtlıktan dolayı iskânın aksamasından sonra Adana'ya iskân için bekleyen muhacirler çaresizlik-

¹²⁵ Agh.

¹²⁶ Tasvir-i Efkâr, 23 Muharrem 1284 (27 Mayıs 1867), Numro:486; Tercüman-ı Ahval 25 Cemaziyelevvel 1278 (28 Kasım 1861), Numrı:111/3,

¹²⁷ BOA. A.MKT. MHM, nr, 523/51.

¹²⁸ BOA. Y.PRK. AZJ, nr, 18/30.

¹²⁹ BOA. A.MKT. MHM, nr, 523/51.

¹³⁰ Ahmet Şerif, age, C. I, s. 130.

ten Adana'nın havasının ve suyunun kendilerine uygun olduğunu ifade ederek, bir an önce iskânlarının yapılmasını istemişlerdir¹³¹.

c. İskân Mahallerini Beğenmeme:

Memnuniyetsizlik konularından biri de yerleştirilen bölgenin beğenilmesi olmuştur.

03.02.1904 tarihinde 1000'i aşkın Kırım muhacirinden 23 hanesi isteklerine bakılmaksızın sahilde Akçay mevkiine, 14 hanesi de Arsuz'a iskân edilmek üzere gönderilmişlerdir. Ancak bunlar İskenderun havalisindeki arazinin taşlık ve her suretle arzularına muvafık olmadığı gerekçesiyle iskâna karşı çıkmışlardır.

Bunun üzerine kendilerine Rakka veya Maarra kazalarında arazinin verimli olduğu gösterilmiş ve buralara yerleştirilmesi teklif edilmiş, fakat muhacirler buna da razı olmamışlar ve akrabalarının bulunduğu Hüdavendigâr ve Konya iskân edilmek istemişlerdir. Ancak Hüdavendigâr Vilayeti'nin başka muhacirler için tahsis edildiği, Konya'da ise yeni muhacirler için iskân mahallerinin kalmadığı, ancak Adana'nın Hamidiye Kazasında bir hayli Kırım muhacirinin bulunduğu ifade edildikten sonra buraya gönderilebilecekleri bildirilmiştir¹³². 16.02.1904 tarihi itibarıyla İskenderun'dan Adana'ya ancak 150 hane yerleştirelebilmıştır¹³³.

Çerkez muhacirler ise başlangıçta Adana'yı istememiş ve Uzunyayla'ya yerleşmek istemişlerdi. Devlet de bu isteğe uyarak onları buraya yerleştirmiştir. Ancak 10.02.1869 senesine gelindiğinde Çerkez Beyleri önceleri sadece kışın şiddetli geçmesinden ve hayvanlar için kışlak amacıyla Adana'ya gitmek için izin almışlar, bilahare izinsiz olarak ve daimi kalmak amacıyla Adana, Kozan ve Payas taraflarına gitmeye başlamışlardır. Bu Çerkezlerle birlikte Avşar Aşireti de aynı yolu izlemiştir¹³⁴. Ancak bu durum yerleşiklere zarar verdiğinden 19.01.1869 tarihli bir telgrafla hem Çerkez muhacirlerinin hem de Avşar Aşiretinin Adana, Payas ve Kozan taraflarına inmeleri men edilmiştir. Avşar ve Çerkez muhacirlerden eğer bu yerlere yerleşen varsa derhal ve zorla çıkartılması Aziziye, Gürün ve Kozan kaymakamlarından sayımların yapılması ve bunlar-

¹³¹ İpek, *age*, s. 65.

¹³² BOA. İ.DH, nr, 1419/1321 Z.-04.

¹³³ BOA. A.MKT. MHM, nr, 524/22.

¹³⁴ BOA. A. MKT. MHM, nr, 434/79.

dan hiç kimsenin eski yerlerinin dışında sayımının yapılmaması istenmiştir¹³⁵. Başına buyruk bir hayat sürmeye alışmış olan muhacirlere konan bu yasaklar geri dönme isteklerinin artmasına neden olmuştur.

Muhacir iskânlarının 1885'te baş gösteren kuraklık ve kıtlığın hemen akabinde ve henüz yerli halk üzerinde olumsuz izlerinin ortadan kalkmadığı bir zamanda yapılmış olması da bölgeye uyumlarını zorlaştırmıştır¹³⁶. Bu durum yerli halkın göçmenlere olumsuz yaklaşmasına neden olmuştur.

d. Salgın Hastalıklar:

Muhacirlerin hayatını zorlaştıran bir diğer neden de 1890'da¹³⁷ ve 1894'te meydana gelen kolera salgınıdır¹³⁸. Bu nedenle Mersin'e gelen muhacirler bir süre burada karantina altında tutulmuştur. Bu ise onların daha da perişan olmalarına neden olmaktadır¹³⁹. Ayrıca Çerkez muhacirler Adana'nın alışık olmadığı havasından dolayı hastalanmışlar ve bu durum pek çok ölümlere neden olmuştur. Adana'daki mevcut iki doktorun yetmediğinden buna bir çözüm olarak, maaş ve masrafları devlet tarafından karşılanacak ve gerekli yerlerde çalıştırılacak Şükrü, Ali, Rıza ve Galanti adlarında dört tabip gönderilmiştir. Ayrıca eczacıların Adana'da tedarik edilmeleri, eğer Adana'da sağlanamazsa İstanbul'dan 2000'er kuruş maaşla gönderilecekleri, ecza masraflarının da devlet tarafından karşılanacağı bildirilmiştir. Bunlardan Galanti Efendi Mersin'e İbrahim Mekki Bey Adana'ya, Ali ve Rıza Efendiler de Kozan'a gönderilmiştir¹⁴⁰.

Yaşanan ufak çaplı bu olumsuzluklar bir kısım muhacirlerin geri dönme isteklerini arttırmıştır. 1879 senesinde Anadolu ve Arabistan'a gönderilen Çerkezlerin, vapurlarla buldukları yeri terk etmeleri üzerine bunların vapurlara alınmaması için talimat verilmiştir. Mersin Limanında bazı Çerkezlerin vapurlarla İstanbul'a gittikleri anlaşılmış ve bunun önüne geçilebilmesi için çalışılmıştır¹⁴¹. Adana'ya alışamayan Çerkezler Rumeli veya İstanbul taraflarına gidebilmek için uğraşmışlardır. 17 Mayıs 1879 senesinde 30–40 hane Çerkez muhacir Mersin'de toplanmış, yeterli kolluk kuvvetinin olmaması bunların tekrar

¹³⁵ Agb.

¹³⁶ BOA. DH. MKT, nr, 1454/8.

¹³⁷ İpek, a.g. e., s. 65.

¹³⁸ BOA. HR. SYS, nr, 28/35.

¹³⁹ BOA. Y. PRK. AZJ, nr, 18/30.

¹⁴⁰ BOA. İ.ŞD, nr, 40/2123.

¹⁴¹ Bilal N. Şimşir, Rumeli'den Türk Göçleri Belgeleri, C. II, TTK Yay, Ankara 1989, s. 27.

iskân yerlerine gönderilmelerinde çok büyük sıkıntı yaşanmasına neden olmuştur.

Geri dönme teşebbüsleri karşısında devletin yaklaşımına gelince; Rusya'yı terk ile Osmanlıya iltica eden muhacirlerin geri dönme isteği ile ilgili bir gazete haberi karşısında yayınlanan bir makale zannederiz Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun hislerini yansıtmaktadır. Bu makalede değil dönmeye kalkışmak, gitmeyi hatırlarına bile getirmelerinin dehşet ve nefretle karşılanacağı ifade edilmiştir¹⁴². Yine yaşanan bu zorluklar muhacirleri Osmanlı uyruğuna geçmekte tereddüde düşürmüş ve ağır davranmalarına neden olmuştur. Muhacirlerin tabiiyet değiştirme işlemi ağır ve alımları devleti sertleştirmiş ve 03.02.1904. tarihinde Meclis-i Vükela Adana'da iskân edilecek Kırım ve diğer muhacirlerin Osmanlı uyruğuna geçmemeleri halinde geldikleri mahallere iade edilecekleri bildirilmiştir¹⁴³.

e. Muhacirlerin Uyum Konusu:

Muhacirlerle Osmanlı Devleti arasında büyük çatışmalar ve kültürel kimlik arama gibi ciddi manada bir uyum sorunu yaşanmamıştır. 1864 senesinde bir Avşar Beyi'nin adının "Çerkez Bey-zade Hacı Bey¹⁴⁴" olması toplumlar arası uyumun da ne kadar çabuk sağlandığını göstermesi bakımından önemlidir. Muhacirlerin ve daha çok bey kesiminin yaşadığı küçük çaplı uyum sorunu da kısa süre sonra aşılmıştır.

Zira kendi toplumu üzerinde mutlak bir otoriteye sahip Çerkez beyleri aşiretlerini bir arada tutabilmek için çok uğraşmışlardır¹⁴⁵. Ancak Osmanlı Devleti bunun mahzurlu olacağını ve uyumu zorlaştıracak olduğunu düşündüğünden, köylere karışık olarak birer ikişer hane şeklinde yerleştirmiştir. Ancak beyler toplu olarak iskânda ısrar etmişlerdir¹⁴⁶. Aynı durum Abhazlar için de geçerlidir¹⁴⁷. Bununla birlikte son dönem Osmanlı Hükümdarları'nın anne veya hanımlarının

¹⁴² Tasvir-i Efkar, 23 Muharrem 1284 (27 Mayıs 1867), Numro:486, s:2-3

¹⁴³ BOA. MV, nr, 108/46.

¹⁴⁴ A.Cevdet Paşa, a.g.e., Tezâkir 21-39, s. 157.

¹⁴⁵ 1605 senesinde Kuzey Kafkasya'ya bir seyahat yapan Fransız seyyah Tavernier, bütün Çerkezleri yaşadıkları yerin beyinin esiri gibi olduğunu ifade etmektedir. Jean Baptiste Tavernier, Tavernier Seyahatnamesi Stefanos Yerasimos Anısına, (Çev. Teoman Tunçdoğan), Kitapyanuevi, İstanbul 2006, s. 321; A. Grigorianz, a.g. e., s. 105-134.

¹⁴⁶ BOA. DH. MKT, nr, 1325/11.

¹⁴⁷ Agh.

Çerkez olması ve Osmanlı bürokrasisinde önemli noktalarda Çerkezlerin yer alması bu grubun devlette etkin olmasını ve rahatlıkla merkezi otoritelere ulaşım dertlerini dile getirebilmelerini sağlamıştır¹⁴⁸. Bu da uyumlarına olumlu katkı sağlamış, ancak taşkın davranmalarına da neden olmuştur¹⁴⁹.

Çeçenlerde ise Çerkezler gibi sınıflı bir toplum yapısı görülmez ve her Çeçen eşittir¹⁵⁰. Sınıfsal toplum olmayışlarının uyumlarını kolaylaştırdığını düşünüyoruz. Yine Kafkas dağlarının kuzey eteklerinde yaşayan ve Kara Çerkez olarak da adlandırılan Karaçaylar da Çerkezler gibi toplumsal sınıflara ayrılmışlardır. Ancak Karaçay toplumunda mollaların da önemli bir yeri vardır¹⁵¹. Bunun ise onların imam önderli Osmanlı toplumsal yapısına uyumlarını kolaylaştırdığı kanaatindeyiz. Tiflis, Bakü ve Karabağ taraflarından gelenlerin şikâyetleri ile ilgili fazla belgeye rastlamadık. Bu da onların uyum sorununu en az yaşayanlar olduklarını göstermektedir diye düşünüyoruz.

Bice'nin de dediği gibi Kırım Savaşı sonrası Kırım, Kafkas ve Hazar Türk- lüğünün uğradığı bu trajik sürgünler, Osmanlı'da Türk Milliyetçiliğinin yeşermesine vesile olarak çok önemli bir başlangıcı da ortaya koymuştur¹⁵². Kırım Türkleri Çarlığın sürgünleri olarak yeni ülkelerine gönülden bağlanarak en sadık yurttaşları olmuşlardır¹⁵³. Türkiye'de büyük fikir ve devlet adamları yetiştirmişlerdir. Bundan başka Anadolu köy hayatına ilk defa demir saban, harman ve diğer ziraat makineleri gibi yeni teknoloji ve usuller de getirmişlerdir.

Osmanlı Devleti'ni milli devletleri olarak gören Çerkezler de bu yüzden Ermeni çetelerinin öncelikli hedefi olmuşlardır. Zira Nisan 1909 tarihinde Adana'da meydana gelen Ermeni isyanının nedenlerinden biri de Sisliyan Avadis'in evinde Mehmet isiminde bir Çerkez Müslüman'ı şehit etmesidir¹⁵⁴. Yine Reji Kolcusu Çerkez Arslan Bey, hükümet binası önündeki kahvede otururken bir Ermeni Papazı gelmiş önce Arslan Bey'in ısmarladığı kahveyi içmiş sonra üzerindeki silahla Arslan Bey'e ateş ederek onu ağır bir şekilde yaralamış, Arslan

¹⁴⁸ Mesela, *Abdülhamit'in ikinci hanımının kardeşi Çerkez Hasan Paşa'dır; Cevdet Paşa*, a.g. e., *Tezâkir Tetimme*, s. 159.

¹⁴⁹ *BOA. İ.DH, nr, 587/40871*.

¹⁵⁰ *John F. Baddeley*, a.g. e., s. 31.

¹⁵¹ *Ufuk Tavkul*, "Avrupa ve Rus Kaynaklarında..." s. 47-51.

¹⁵² *Hayati Bice*, age, s. 66.

¹⁵³ *Bursalı Tahir; İdare-i Osmaniye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri, İstanbul 1335*.

¹⁵⁴ *Abdurrahman Şeref, Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, (Haz. *Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal*), TTK Yay., Ankara 1996, s. 83.

Bey de ağır yaralı iken Ermeni'yi vurmuş ve Arslan Bey şehit olurken, Ermeni de ölmüŐtür¹⁵⁵.

---

¹⁵⁵ *Abdurrahman Şeref, a.g. e., s. 88.*

Sonuç

Kırım ve 93 Harpleri, Kırım ve Kafkasya'da yaşayan Müslümanlar için bir dizi trajik hadiselerin de başlangıcı olmuştur. Osmanlı Devleti, Ruslar tarafından Osmanlı Devleti'nin işbirlikçileri olmakla suçlanan ama gerçekte sadece Müslüman oldukları ve vatanlarını savundukları için vatanlarından sürülen yüz binlerce Kırım ve Kafkas halklarının iltica talebiyle karşı karşıya kalmıştır. Osmanlı Devleti bu göçmen sorununa bir çare olmak üzere bunları kendi topraklarına iskâna karar vermiştir.

Bu bağlamda 1867–1907 yılları arasında Adana Vilayetine Tatar, Kazak, Karaçay, Azerî, Kabartay, Çerkez, Çeçen, Abhaz ile Dağıstanlı, Karabağlı, Tiflisli, Bakülü, İzabetol ve Dostoflu 20 bine yakın göçmen Adana'ya iskân edilmiştir. Adana'ya iskânın temelinde, buranın oldukça tenha olması ve verimli arazilerinin bulunması yatmaktadır. Diğer taraftan Adana'ya kadarki ulaşım kolaylığı da önemli bir neden olarak görülmektedir.

Adana'nın rutubetli ve sıcak havası muhacirlere hayatı zehir etmiş, bu iklim ve salgın hastalıklar karşısında çaresiz kalan binlerce muhacir hayatını kaybetmiştir.

Devletin muhacirleri rahat ettirmek için olağan üstü bir çaba sarf ettiği görülmüştür. Muhacirlere, arazi, tarımsal alet, tohum ve öküz yardımından başka haneler inşa edilmiş ve yeni köyler kurulmuştur. Bir kısım muhacir yaşadıkları zorluğa dayanamayıp, burayı terk etmeye çalışmışsa da bilahare yeni iskân yerlerini benimsemişlerdir.

Son olarak Osmanlı Devleti'nin sosyal, kültürel, ekonomik, yasal, yönetsel ve insanî boyutlarıyla çok karmaşık bir sorun olan göç ve iskânı o dönemde günümüz insan hakları standartlarını da aşacak ölçüde medenî bir tavırla çözmeye çalıştığını söyleyebiliriz. Bunca göçe rağmen muhacirler arasında dağılma anlamına gelen ve temel niteliği ana vatanlarına geri dönmeyi amaçlayan bir kopuntunun (diaspora) oluşmaması bunun açık bir delili olsa gerektir.

Bütün Müslümanların doğal ülkesi durumundaki Osmanlı Devleti'nin samimi tavrı bir kopuntunun oluşmasını engellemiştir. Ayrıca sosyo-kültürel benzerlik yerli Türk halkıyla göçmenlerin kaynaşmasını hızlandırmıştır. ©

KAYNAKLAR

A- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- A. MKT. MHM, nr, 434/79. A. MKT. MHM, nr, 436/86.
 A. MKT. NZD, nr, 288/14 A. MKT. NZD, nr, 298/105;
 A. MKT. NZD, nr, 328/79 A. MKT. TD, nr, 205/74.
 A. MKT. UM, nr, 399/71. A.MKT. MHM, nr, 529/43.
 A.MKT. MHM, nr, 341/27; A.MKT. MHM, nr, 434/79.
 A.MKT. MHM, nr, 508/7. A.MKT. MHM, nr, 523/51.
 A.MKT. MHM, nr, 524/22. A.MKT. MHM, nr, 527/32.
 A.MKT. MHM, nr, 527/9. A.MKT. MHM, nr, 529/43.
 A.MKT. MHM, nr, 529/8. A.MKT. NZD, nr, 308/26.
 DH. MKT, nr, 1325/11. DH. MKT, nr, 1427/30
 DH. MKT, nr, 144/5. DH. MKT, nr, 1325/11.
 DH. MKT, nr, 1366/30 DH. MKT, nr, 1386/13.
 DH. MKT, nr, 1454/8. DH. MKT, nr, 1576/37.
 DH. MKT, nr, 1581/24. HR. SYS, nr, 28/35.
 HR. TO, nr, 336/15. İ. MMS, nr, 119/5129.
 İ.DH, nr, 1311.Z.18 İ.DH, nr, 1419/1321 Z.-04.
 İ.DH, nr, 587/40871 İ.DH. nr, 1311/1311.N.15;
 İ.HUS, nr, 140/1324 S-006. İ.HUS, nr, 143/1324.Ca.043.
 İ.HUS, nr, 82/1318. M-50. İ.HUS. nr, 136/1323 L-18.
 İ.ŞD, nr, 40/2123. İD, nr, 1315, B/8.
 MM, nr, 4851; MV, nr, 108/46.
 MV, nr, 99/25. Y. Mtv, nr, 294/137.
 Y. MTV, nr, 69/48. Y. PRK. AZJ, nr, 18/30.
 Y. PRK. MYD, nr, 6/42. Y.EE, nr, 33/29.
 Y.Mtv, nr, 255/133. Y.Mtv, nr, 255/133.
 Y.MTV, nr, 42/14. Y.Mtv. nr, 290/68.
 Y.PRK. AZJ, nr, 18/30 Y.PRK. KOM, nr, 10/52.
 Y.PRK. UM, nr, 10/22; Y.PRK. UM, nr, 19/76.
 YA. HUS, nr, 255/64

B- Süreli Yayınlar

- Tasvir-i Efkar, 23 Muharrem 1284 (27 Mayıs 1867), Numro:486.
 Tasvir-i Efkâr, 25 Ramazan 1279 (16 Mart 1863), Numro:75.
 Tasvir- i Efkâr, 25 Cemaziyelahir 1280 (7 Aralık 1863), Numro:151.
 Tasvir-i Efkâr, 8 Rebiyülevvel 1280 (23 Ağustos 1863), Numro: 121/4
 Tercüman-ı Ahval, 25 Cemaziyevvel 1278 (28 Kasım 1861), Numro: 111/3

Ahmet Şerif Anadolu'da Tanın, , Hazırlayan: Mehmet Çetin Börekçi, C. I, TTK Yay., Ankara 1999, s. 165.

H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnamesi

C- Yazmalar Kronikler ve Genel Mahiyetteki Eserler:

Abdurrahman Şeref; Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları (1908–1909), (Haz. Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal), TTK Yay., Ankara 1996, s. 83.

Ahmet Cevdet Paşa: Tezâkir, Yayınlayan: Cavit Baysun, TTK Yay., Ankara 1991, s. 223–224.

Ali Cevad: Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafyası Lügati, Kısım-ı Evvel Lugat-ı Coğrafya, Dersaadet, 1313. s. 11.

Altınkaynak, Erdoğan: "Ukrayna-Kırım Notları: Urumlar", TAD, S. 147, Aralık 2003, s. 87-98.

Aslan, Cahit: "Bir Soykırımın Adı 1864 Büyük Çerkes Sürgünü, Uluslararası Suçlar ve Tarih, Sayı: 1, Asam Yayınları, 2006.

Bala, Mirza: "Kırım", İA, C. 6, Eskişehir 1997, s. 741–762.

Bice, Hayati: Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara 1991, s. 45.

Bursalı Tahir; İdare-i Osmaniye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri, İstanbul 1335.

Devlet, Nadir: "Rusya Türklerinde Milliyetçilik (Türklük) Şuurunun Gelişmesi", TDA, Sayı: 14, Ekim 1980, s. 148–160;

Devlet, Nadir: "Topyekûn Sürgününün 40. Yılı Kırım Türklerinin Sürgün Sonrası Faaliyetleri, TDA, Sayı: 33, Aralık 1984, s. 102–130.

Ereler, Mehmet Yavuz: Ankara ve Konya Vilayetlerinde Kuraklık ve Kılık (1845 ve 1874), On dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 1997;

Eren, Ahmet Cevat: Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler, Nurgök Matbaası, İstanbul 1966, s. 68.

Gözaydın, Ethem Feyzi: Kırım: Kırım Türklerinin Yerleşmeleri ve Göçmeleri, Vakıf Matbaası, İstanbul 1948, s. 27-35.

Grigorianz, Alexandre: Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnografik Bir Sentez, Çerkezler, Abhazlar, Svanlar, Osetler, Çeçenler, İnguşlar, Gürcüler, Dağıstanlılar, Türkçesi: Doğan Yurdakul, Sabah Kitapları Yay. İstanbul 1999;

Gündüz, Ahmet: "Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması ve Osmanlı Devleti'ne Yapılan Göçler", TDA, Sayı: 161, Nisan 2006, s. 171–182.

Halaçoğlu, Yusuf: "Fırka-i Islâhiye ve Yapmış Olduğu İskan", TDA, Sayı: 27, 1977, s. 1-20.

Halaçoğlu, Ahmet: Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913), TTK Yay., Ankara 1994, s. 119.

- Hayta, Necdet*: Tarih Araştırmalarına Bir Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862-1286/1869), *Kültür Bakanlığı/2879, Kültür Eserleri Dizisi/371, Ankara 2002, s. 344*
- İpek, Nedim*: “93 Muhaceratı”, *Osmanlı*, (Editör: Güler Eren, Bilim Editörü: Doç. Dr. Kemal Çiçek, Cem Oğuz), C. IV, *Yeni Türkiye Yay*, Ankara 1999, s. 661.
- İpek, Nedim*: İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler, *Serander Yay.*, Trabzon 2006, s. 65.
- John F. Baddeley*, *Rusların Kafkasya’yı İstilas ve Şeyh Şamil, Çeviren: Sedat Özden, Kayıhan Yay.*, İstanbul 1989, s. 22.
- Karpat, Kemal*: Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri, *Çev. B. Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yay*, İstanbul 2003, s. 112.
- Örnekleriyle Türkçe Sözlük*: MEB Yay., C. 2, Ankara 1995, s.1018-1019
- Şaşmaz, Musa*: “Imigration and settlement of Abhasians in The Ottoman Empire On British Documens, 1864-67”, *OTAM, Sayı:13, Ankara 2003, Ayı basım, s. 6. (1-14).*
- Şaşmaz, Musa*: Imigration and Settlement of Circassians In The Ottoman Empire On British Documens, 1857–1864, S.9, *OTAM, Ankara 1999.s. 362. (331-366).*
- Şimşir, Bilal N.*: Rumeli’den Türk Göçleri Belgeleri, C. II, *TTK Yay*, Ankara 1989, s. 27.
- Tavernier, Jean Baptiste*: Tavernier Seyahatnamesi *Stefanos Yerasimos Anısına*, (Çev. *Teoman Tunçdoğan*), *Kitapyanevi, İstanbul 2006, s. 321; A. Grigorianz, age,, s. 105-134.*
- Tavkul, Ufuk*: “Avrupa ve Rus Kaynaklarında Karaçay-Malkar Türkleri ”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi, S. 50, Şubat 1991, s. 47–51.*
- Tavkul, Ufuk*: “Karaçay-Malkar Türklerinin Kökeni Üzerine Düşünceler”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı: 43, Temmuz 1990, s. 56–58;*
- Türkgeldi; Ali Fuat*: Mesail-i Mühime-i Siyasiye, C. III, (Yayına Hazırlayan: *Bekir Sıtkı Baykal*), *TTK Yay.*, Ankara 1987, s. 9;
- Ünal, Fatih*: “Rusya’nın Misyonerlik Politikaları ve İdil-Ural Türklerinde Hristiyan Türk Cemaati “Nogaybaklar”, *TAD, Sayı: 162, Haziran 2006, s. 117–142.*
- Von P. Goç*: Beynel Milel-i Usul-ı Temsil İskân-ı Muhacirin, *Tercüme eden: Habil Adem, Tab’ ve Naşiri Kitabhane-i Sudî, İstanbul 1334, s.125;*
- Yaşar Kalafat*; “Anadolu Türk Halk Sufizminde Çerkezler”, *TDA, Sayı: 109, Ağustos, 1997, s. 9–28.*
- Yılmaz, Mehmet*: “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Muhaciri İskân Politikası”, *Osmanlı, C. 4, Yeni Türkiye Yay. Ankara 1999, s. 587–602.*
- Yılmaz, Mehmet*: Konya Vilayeti’nde Muhacir Yerleşmeleri, *S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı A.İ.İ.T Bilim Dalı, basılmamış Doktora Tezi, Konya 1996, s. 31.*
- Yılmazel, Ali Fuat*: 19. Yüzyılda Kafkasya’dan Osmanlı Topraklarına Göç ve İskân Hareketleri, *Basılmamış YLT, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2000, s. 26–27.*